

મહાભારતના પાત્રોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મંત્રીશ્રેષ્ઠ સંજય

મહાભારત આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. મહાભારતમાં જેટલાં પણ પાત્રો આવે છે, એમાંના અમુક પાત્રો ખુબ રસપ્રદ છે. અમુક પાત્રો ગંભીર છે, તો અમુક પાત્રો કુર જોવા મળે છે, તો અમુક લાગણીશીલ તો અમુક બુદ્ધિશાળી અને બુદ્ધિશાળી પાત્ર તરીકે મહાભારતમાં શ્રી કૃષ્ણને ચોક્કસ મુકી શકાય. મહાભારતમાં જો મનમાં સૌથી વધુ દ્રંદ્ર યુદ્ધ લઇને ચાલનાર કોઇ પાત્રો હોય તો એ ભીષ્મ, કુંતી અને સહદેવ છે. આ પૌરાણિક ગ્રંથમાં આપણને એક એવું પાત્ર જોવા મળે છે, જે દરેક પરિસ્થિતિને પોતાના આંખોરુપી કેમેરામાં કેદ કરીને અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને દરેક ઘટનાઓથી અવગત કરાવે છે.

મહાભારતમાં વિદુર અને સંજયનું પાત્ર પણ ખુબ મહત્વનું છે. અત્યાર સુધી મહાભારતના મોટાભાગના મહત્વના પાત્રો પર ઘણું લખાતું આવ્યું છે, પરંતુ સંજયના પાત્ર પર આછો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. આ કારણોસર સંજયના પાત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને લખવાનું નિર્ધારીત કર્યું છે.

સંજય મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રના મંત્રી હતા. તેઓ સૂત જાતિના હતા. તેઓ અત્યંત સ્વામીભક્ત, બુદ્ધિમાન, નીતિજ્ઞ તથા ધર્મજ્ઞ હતા. તેઓ સત્યવાદી તેમજ નિર્ભીક પણ હતા. તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રને હંમેશા ઉત્તમ સલાહ આપતા રહેતા અને કોઇ વાર તેના હિતની દ્રષ્ટિએ કડવી વાત કહેતા પણ ખચકાતા નહીં. ધૃતરાષ્ટ્રને તેમણે છેવટ સુધી સાથ આપ્યો. તેઓ મહર્ષિ વેદવ્યાસજીના કૃપાપાત્ર તથા અર્જુન તેમજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમી હતા. દુર્યોધનના અત્યાચારોનો તેઓ ખૂબ જોરથી વિરોધ કરતા રહેતા અને તેનું સમર્થન કરવા પર ધૃતરાષ્ટ્રને પણ ફિટકાર દેતા હતા. પાંડવો જ્યારે જુગારમાં બીજી વાર હારીને વનમાં રહેતા હતા ત્યારે તેમણે પાંડવો સાથેના દુર્યોધનના અનુચિત વ્યવહારની ખૂબ જ કડક ટીકા કરતા ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું હતું કે, “મહારાજ ! હવે આપના કુળનો વિનાશ નિશ્ચિત દેખાય છે, નિર્દોષ પ્રજા પણ બચવા નહીં પામે. પિતામહ ભીષ્મ, આચાર્ય દ્રોણ અને વિદુરજીએ આપના પુત્રોને ઘણી મનાઇ કરી, છતાં પણ એ નિર્લજ્જ પાંડવોની પ્રિય પત્ની ધર્મપરાયણ દ્રૌપદીને સભામાં બોલાવી અપમાનિત કરી. વિનાશ કાળ નજીક આવે ત્યારે બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઇ જાય છે. અન્યાય પણ ન્યાય જેવો લાગે છે. આપના પુત્રોએ અયોનિજા, પતિપરાયણા, અગ્નિવેદિમાંથી પ્રકટ થયેલી સુંદરી દ્રૌપદીને ભરી સભામાં અપમાનિત કરીને યુદ્ધને નિમંત્રણ આપ્યું છે. આવું નિંદનીય કર્મ દુર્યોધન સિવાય બીજું કોઇ ન કરી શકે.” એક સમ્રાટની સાથે તેના યુવરાજ વિશે આટલી સ્પષ્ટ અને છતાં સત્ય વાત શું કોઇ નિર્ભીકમાં નિર્ભીક વ્યક્તિ પણ કહી શકે ખરી ? શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે- અપ્રિયસ્ય ચ પથ્યસ્ય

श्रोता वक्ता च दुर्लभः । धृतराष्ट्रे संजयनी वातनुं अनुमोदन करता पोतानी अे कमजोरीनो स्वीकार पएा कयों के जेने लछ तेओ दुयोंधनना अे अत्याचारोने अटकावी शक्या न हता.

संजय 'साम' नीतिना द्रढ आग्रही हता युद्ध अटकाववा माटे तेमणे घणो प्रयास करेलो अने बंने पक्षोने युद्धना भयंकर परिणाम विशे येतवणी आपी, आंतरिक कलहना दुष्परिणाम प्रत्ये ध्यान आकर्षित करतां भूब ज समजावेल. पांडवो तो तेनी वात स्वीकारी लेवा तैयार हता, परंतु दुयोंधने समाधानना प्रस्तावने तिरस्कारपूर्वक नकारी काढ्यो, जेथी युद्ध अनिवार्य थछ पड्युं. देवनुं विधान अेम ज हतुं. कौरवोना पक्षमां भीष्म, द्रोण, विदुर अने संजयनो अभिप्राय लगभग अेक ज रहेतो. कारण के अे चारेय महापुरुषो धर्मना पक्षपाती हता अने हृदयपूर्वक पांडवो तरङ्ग सहानुभूति धरावता हता. तेओ राजा धृतराष्ट्रनी के तेमना पुत्रोनी अप्रसन्नतानी जरा पएा परवा कर्या विना तेमने साची वात कहेता क्यारेय अयकाता नहीं अने साची वात तो प्रायः कडवी होय ज छे.

पांडवोनी साथे वातचीत करवा ज्यारे धृतराष्ट्रे पोताना तरङ्गथी संजयने उपप्लव्य मोकल्या, त्यारे त्यां जछने तेणे पांडवोनी साची प्रशंसा करतां तेमने युद्धथी विरत थवानी सलाह आपी अने कहुं के "युद्धथी अर्थ के धर्म कंठ ज नहीं साधी शक्य, संधि करी लेवी अे ज शांतिनो सर्वोत्तम उपाय छे. राजा धृतराष्ट्र पएा शांति छखे छे, युद्ध नहीं." श्रीकृष्ण अने अर्जुनना कृपापात्र होवाथी तेने पूर्ण विश्वास हतो के पांडवो तेनी वात जरूर स्वीकारशे. अर्जुनना विशे तो तेणे त्यां सुधी कहुं हतुं के, "अर्जुन तो मारा वयन उपर पोताना प्राण पएा आपी शके छे." आ परथी अे सिद्ध थाय छे के संजय श्रीकृष्ण तथा अर्जुनना अनन्य प्रेमी हता. युधिष्ठिरे भूब ज प्रेमपूर्वक संजयनी वातनुं समर्थन कर्युं, परंतु तेमणे संधिनी अे शरत मूकी के तेमने छन्दप्रस्थनुं राज्य पाछुं सोंपी देवामां आवे. भगवान श्रीकृष्णे पएा धर्मराजनुं समर्थन कर्युं अने संजय युधिष्ठिरनो संदेश लछ हस्तिनापुर पाछु इर्या. धृतराष्ट्रनी पासे जछ पहेलां तो तेणे तेने अेकांतमां भूबज इटकार्या अने पछी सौनी वर्ये पांडवोनो धर्मयुक्त संदेश संभगावी साथे साथे पांडवोनी युद्धनी तैयारी तेमज तेमना पक्षना वीरोनी ताकातनुं विस्तारथी वर्णन कर्युं. तेणे अर्जुन तथा श्रीकृष्णनी अभिन्नता सिद्ध करतां अे पएा कहुं के, "हुं जे समये श्रीकृष्ण तथा अर्जुनने मगवा गयो त्यारे तेओ बंने अेक ज अंतःपुरमां हता. तेओ ज्यां हता त्यां अभिमन्यु, नकुल के सहदेवने पएा जवानी मनाछ होय छे. में त्यां जछने जोयुं तो श्रीकृष्णे पोताना बंने चरण अर्जुनना भोगामां राभेल अने अर्जुननो अेक पग द्रौपदीना भोगामां अने बीजे सत्यभामाजुना भोगामां हतो." संजयना आ वर्णनथी श्रीकृष्ण तथा अर्जुननी अभिन्नता तो सिद्ध थाय ज छे. साथे अे पएा साबित थाय छे के संजय पएा अे बंनेना केवा अनन्य प्रेमी हता. जे स्थानमां अभिमन्यु के नकुल-सहदेवथी पएा प्रवेश थछ शकतो न हतो अने ज्यां श्रीकृष्ण अने अर्जुन पोतानी पत्नीओ साथे बीलकुल निःसंकोचपणे भेठा हता, त्यां संजय जरा पएा रोकटोक विना जछ शके छे अने तेमनी अेकांत गोष्ठीमां सामेल पएा थछ शके छे. आ प्रसंग ज सिद्ध करे छे के तेनो पएा श्रीकृष्ण तथा अर्जुन साथेनो अत्यंत निभालस प्रेमभर्यो संबंध हतो.

संजय भगवानना प्रेमी तो हता ज, तेने भगवानना वास्तविक स्वरूपनुं पएा बराबर ज्ञान हतुं. तेणे आगण उपर महर्षि वेदव्यासजु, देवी गांधारी तथा महात्मा विदुरनी हाजरीमां धृतराष्ट्रने श्रीकृष्णनो महिमा कही

સંભળાવ્યો તથા તેમને સમસ્ત લોકના સ્વામી તરીકે ઓળખાવ્યા. તે સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રે તેને પૂછ્યું કે, “શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ ઇશ્વર છે એ વાત તમે કેવી રીતે જાણી શક્યા અને હું તેમને એ રૂપે કેમ નથી ઓળખી શકતો?” તેના જવાબમાં સંજયે વેદવ્યાસજીની ઉપસ્થિતિમાં એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો કે, “મેં જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણને ઓળખ્યા છે, જ્ઞાન વિના કોઈ તેમના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણી ન શકે.” આટલું જ નહીં, તેમણે એ પણ કહ્યું કે, “હું ક્યારેય કપટનો આશ્રય લેતો નથી, કોઈ મિથ્યા ધર્મનું આચરણ કરતો નથી તથા ધ્યાનયોગ દ્વારા મારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ ગયેલ છે, તેથી મને શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયેલ છે.” ત્યાર બાદ ખુદ વેદવ્યાસજીએ સંજયની પ્રશંસા કરતા કહ્યું કે, “આને પુરાણપુરુષ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું બરાબર જ્ઞાન છે, તેથી તમે જો તેની વાત સ્વીકારશો તો તમને જન્મ-મરણના મહાન ભયથી મુક્ત કરાવી દેશે.” સંજય જ્ઞાની હોવાનું આનાથી મોટું પ્રમાણ બીજું કયું હોઈ શકે? ત્યાર બાદ ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને પૂછ્યું, “ભાઈ ! મને કોઈ એવો નિર્ભય માર્ગ બતાવો કે જે પર ચાલીને હું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જાણી શકું અને તેમના પરમપદને પ્રાપ્ત કરી શકું?” સંજયે તેને કહ્યું કે, “ઈન્દ્રિયોને જીત્યા વિના કોઈ પણ વ્યક્તિ પરમાત્માને પામી ન શકે અને ઈન્દ્રિયો તો ભોગોના ત્યાગથી જ જીતી શકાય છે. પ્રમાદ, હિંસા અને ભોગ એ ત્રણનો ત્યાગ એ જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સાધન છે. તેના ત્યાગ વિના પરમપદની પ્રાપ્તિ સંભવિત નથી.” અંતે સંજયે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના કેટલાંક નામોની સુંદર વ્યાખ્યા ધૃતરાષ્ટ્રને કહી સંભળાવી. આ પરથી સંજયના શાસ્ત્રજ્ઞાનનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

જ્યારે બંને તરફથી યુદ્ધની પૂરી તૈયારી થઈ ગઈ, અને બંને પક્ષોની સેનાઓ કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં સામસામે ગોઠવાઈ ગઈ તે વખતે મહર્ષિ વેદવ્યાસજીએ સંજયને દિવ્ય દ્રષ્ટિનું વરદાન આપી, ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે, “હે રાજન ! આ સંજય તમને સઘળું વૃત્તાંત કહી સંભળાવશે. આખાં યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં કોઈ એવી વાત નહીં હોય કે જે તેનાથી છૂપી રહી શકે. એ દિવ્યદ્રષ્ટિથી સંપન્ન અને સર્વજ્ઞ થઈ જશે. પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ, દિવસે કે રાત્રે થનાર બધી ઘટનાઓ તેમજ કોઈએ મનમાં વિચારેલી વાતની પણ તેને જાણ થઈ જશે. એટલું જ નહીં, કોઈ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર તેને સ્પર્શી નહીં શકે, પરિશ્રમથી તેને થાક નહીં લાગે અને યુદ્ધની વચ્ચેથી પણ એ સહીસલામત બહાર આવશે.”

બસ, એ જ સમયથી ભગવાન વેદવ્યાસજીની કૃપાથી સંજયને દિવ્ય દ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. તેઓ ત્યાં જ બેઠા બેઠા યુદ્ધનો સઘળો વૃત્તાંત પ્રત્યક્ષની જેમ જાણીને યથાવત્ ધૃતરાષ્ટ્રને સંભળાવતા રહેતા. માઇલોના વિસ્તારવાળા કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં જ્યાં અઢાર અક્ષૌહિણી સેના આપસમાં ટકરાઈ રહી હતી ત્યાં કયો યોદ્ધો, ક્યાં, કોની સામે લડી રહેલ છે, તે કયા વખતે કોના પર કયા કયા અને કેટલા અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરે છે, કેટલી વખત વ્યૂહ બદલાતા રહે છે તેમજ કોણ કઈ રીતે શત્રુના પ્રહારથી કુશળતાપૂર્વક પોતાની જાતને બચાવે છે, તેનું કેવું રૂપ છે અને કેવા વાહન છે - એ બધી જ વાતો તેઓ જાણી લેતા હતા. શ્રીમદ્ ભગવદગીતાનો ઉપદેશ પણ જે પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપ્યો તે બધો જ તેમણે કાનોકાન સાંભળ્યો (ગીતા ૧૮/૭૪-૭૫). ફક્ત સાંભળ્યો જ નહીં, ઉપદેશ આપતી વખતે ભગવાનની જેવી મુખમુદ્રા હતી, જે ભાવ ભંગી હતી તથા તેમનું જે રૂપ હતું તે પણ તેને પ્રત્યક્ષની જેમ જ દેખાતું હતું. એટલું જ નહીં, જે સમયે ભગવાને અર્જુનને પોતાનું વિશ્વરૂપ બતાવ્યું, જેને અગાઉ કોઈએ જોયું ન હતું અને જેના વિશે સ્વયં ભગવાને તેને કહ્યું કે, “વેદના અધ્યયનથી, યજ્ઞોથી, દાનથી, કર્મથી કે ઉગ્ર તપસ્યાથી પણ કોઈ બીજું આ રૂપનું દર્શન

પામી ન શકે” (ગીતા ૧૧/૪૮). એ વખતે સંજયે પણ એ રૂપને એ રીતે જ જોયું કે જે રીતે અર્જુન જોઈ રહ્યા હતા. ત્યાર પછી જ્યારે ભગવાને પોતાના એ વિશ્વરૂપને સંકેલી અર્જુનને પોતાના ચતુર્ભુજ સ્વરૂપના દર્શન કરાવ્યાં કે જેનું દર્શન ભગવાને દેવતાઓ માટે પણ દુર્લભ બતાવેલ છે તથા જેના વિશે તેમણે એમ કહ્યું છે કે, “તપ, દાન કે યજ્ઞથી પણ આ દર્શન પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી.” (ગીતા ૧૧/૫૩), ત્યારે એ દિવ્ય ઝાંખીનું દર્શન મહાભાગ સંજયને હસ્તિનાપુરમાં બેઠાં બેઠાં જ સુલભ બની ગયું. એ જ પ્રસંગે ભગવાને અર્જુનને એમ પણ કહ્યું હતું કે, “કેવળ અનન્ય ભક્તિથી જ મારા આ સ્વરૂપના દર્શન પામી શકાય છે” (ગીતા ૧૮/૫૪). આ પરથી સહેજે અનુમાન કરી શકાય છે કે સંજય ભગવાનના અનન્ય ભક્ત હતા, જેથી તેને ભગવાનના એ દિવ્ય સ્વરૂપના દર્શન પ્રાપ્ત થયાં. ગીતાનો ઉપદેશ સમાપ્ત થયા પછી પણ સંજયને માટે એ રૂપની સ્મૃતિ અલૌકિક આનંદની સામગ્રી બની રહી. તેમણે પોતે જ એ ઉલ્લાસભરી સ્થિતિનું વર્ણન કરતા કહ્યું છે-

રાજન્ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમદ્ભૂતમ્ । કૈશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥

તચ્ચ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્ભૂતં હરેઃ । વિસ્મયો મે મહાન્ રાજન્ હૃષ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥ (ગીતા ૧૮/૭૬-૭૭)

આ પરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તેમને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પર જે શ્રદ્ધા અને પ્રેમ હતા, તે વિવેકપૂર્વકના હતાં, કારણ કે તે તેમના યથાર્થ પ્રભાવને જાણતા હતા. તેમણે યુદ્ધ પહેલાં જ પાંડવોના વિજયને ઘોષિત કરતાં કહી દીધું હતું કે,

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ । તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધૃવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ (ગીતા ૧૮/૭૮)

યુદ્ધ સમાપ્ત થયા બાદ કેટલાક દિવસ યુધિષ્ઠિર સાથે રહીને જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી વન તરફ જવા લાગ્યા, ત્યારે સંજય પણ તેઓની સાથે થઈ ગયા. જંગલમાં પણ તેમણે પોતાના સ્વામીની સર્વપ્રકારે સેવા કરી અને જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર, દેવી ગાંધારી અને કુન્તીને દાવાગ્નિએ ઘેરી લીધા, ત્યારે તેમની જ આજ્ઞાથી વનવાસી મુનિઓને તેમના દેહત્યાગના સમાચાર આપવા માટે તેમને છોડીને આશ્રમમાં પાછા આવ્યા અને પછી ત્યાંથી હિમાલય તરફ જતા રહ્યાં. આ રીતે સંજયનું જીવન એક મહાન જીવન હતું. તેમના ચરિત્રમાંથી આપણને એ બોધ મળે છે કે મનુષ્ય ગમે તે વર્ણ અથવા જાતિનો હોય, ભગવાનની કૃપાથી તે મહાન બની શકે છે.

ઉપસંહાર :

મારા મતે, મહાભારતમાં સ્ત્રીઓ વૈચારિક રીતે ખાસ્સી મોર્ડન એટલે કે આધુનિક વિચારસરણી ધરાવનાર છે અને પુરૂષોને પણ જ્યારે બુદ્ધિની વાત આવે ત્યારે હંફાવે એવી જોવા મળે છે. એમાં દ્રૌપદીનું નામ સર્વોપરી રહે છે. રામાયણના બધા પાત્રો આદર્શ છે. મહાભારતની મજા એ છે કે એમાં પરમતત્ત્વરૂપી કૃષ્ણ ધર્મને સ્થાપવા માટે છળકપટ આચરે છે. યુધિષ્ઠિર ધર્મરાજ હોવા છતાં જુગાર જેવા ખોટા કર્મમાં ફસાઈ જાય છે. ભીષ્મને ધર્મ શું છે એ ખબર છે, છતાં એમના જીવનની વક્તા એ છે કે તેઓ કૌરવોના પક્ષે છે. ગાંધારી મહાભારતનું સૌથી વિલક્ષણ પાત્ર છે. મહાભારતમાં મહાન પાત્રોની પણ માનવસહજ મર્યાદાઓ છે. રામાયણમાં વિભીષણથી માંડીને હનુમાન સુધીના

પાત્રો ઊંચાઇ પર બેઠેલા છે, જે એમની વિશેષતા છે. તેમજ મહાભારતમાં પણ મંત્રી સંજય, મહાત્મા વિદુર જેવા પાત્રો પણ એટલી જ ઊંચાઇ પર છે. આમ, મહાભારત દ્વંદ અને વિરોધાભાસનું મહાકાવ્ય છે. પરંતુ પૌરાણિક ગ્રંથ જીવનના ધણા પાઠ ભાવકને શીખવી જાય છે.

સંદર્ભ ગ્રંથસૂચી:-

૧. કૃષ્ણ: મારી દૃષ્ટિએ, રજનીશ ઓશો, પ્રવિણ પ્રકાશન રાજકોટ, પ્રથમ આવૃત્તિ, જાન્યુઆરી, 2002
૨. મહાભારતનાં કેટલાંક આદર્શ પાત્રો, લેખક – જયદલાલ ગોયન્ડકા, ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર-273005 સં.2064, સાતવાં પુનર્મુદ્રણ.
૩. ભગવદ્ગીતા, શ્રીમદ્ એ.સી. ભક્તિવેદાન્ત સ્વામી પ્રભુપાદ, ભક્તિવેદાન્ત બુક ટ્રસ્ટ, હરે કૃષ્ણ મંદિર જૂહુ, મુંબઈ, દ્વિતીય આવૃત્તિ, 1998
૪. મહાભારત, ખણ્ડ- 1-6, અનુવાદ - પં.રામનારાયણદત્ત શાસ્ત્રી પાણ્ડેય , ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, સાતવાં સંસ્કરણ, સં.2053

પ્રો. ડૉ. કાજલબેન પરસોત્તમભાઈ પટેલ

વ્યાખ્યાતા સહાયક

સરકારી વિનયન કોલેજ, શહેરા

પંચમહાલ

Copyright © 2012- 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat